

Ernst Cassirer, Η φιλοσοφία του Διαφωτισμού, εισαγωγή: Gerald Hartung, μετάφραση από τα γερμανικά: Αννέτε Φωσβίνκελ, επιμέλεια: Βίρνα Χριστούλα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2013, 569 σελ.

Διαφωτισμός: μια φιλοσοφία που άλλαξε τον κόσμο

Από τον ΓΙΩΡΓΟ ΣΙΑΚΑΝΤΑΡΗ

Η Φιλοσοφία του Διαφωτισμού, *του γεννημένου στο γερμανικό Μπρεσλάου (σήμερα πολωνικό Βρότλαβ), Γερμανού εβραϊκής καταγωγής, φιλόσοφου και ιστορικού των ιδεών, Ερνστ Κασσίρερ (1874-1945), δεν είναι απλή μονογραφία για τη φιλοσοφία του 17ου και του 18ου αιώνα. Ο Γκέραλτ Χάρτουνγκ, στην εισαγωγή του, άλλωστε, διευκρινίζει ότι ο Κασσίρερ έχει κεντρικό στόχο «να διαφωτίσει τον αναγνώστη για το νόημα του Διαφωτισμού», του μεγαλύτερου αναστοχασμού που τόλμησε η ανθρωπότητα.*

Η προσεκτική μελέτη του βιβλίου του Κασσίρερ αναδεικνύει τη σημασία του. Στην ουσία, πρόκειται για μια νέα θεώρηση του Διαφωτισμού ως κινήματος ιδεών, που άλλαξε και συνεχίζει να αλλάζει συνεχώς τον κόσμο προς το καλύτερο. Ο Κασσίρερ παρέδωσε όχι μόνο στον 20ό αιώνα, αλλά και σε όλες τις μεταγενέστερες γενιές όχι μια ακόμη έκθεση των βασικών φιλοσοφικών ιδεών του Διαφωτισμού, ούτε καν μια πολυδύναμη Ιστορία της Φιλοσοφίας. Παρέδωσε κάτι βαθύτερο: μια μέθοδο του φιλοσοφείν, αλλά και μια νέα φιλοσοφική θεώρηση.

Ο τόμος αυτός παραδόθηκε για έκδοση στη Γερμανία, το 1932, λίγο πριν από την άνοδο του ναζισμού στην εξουσία - στην καρδιά μιας εποχής κατά την οποία οι ψυχές ενός μεγάλου τμήματος του γερμανικού λαού παραδόθηκαν στην πιο ζοφερή ιδεολογία του 20ού αιώνα. Ο Κασσίρερ, κατά συνέπεια, δεν γράφει απλώς για το Διαφωτισμό σε μια σκοτεινή περίοδο της γερμανικής ιστορίας, αλλά πρωτίστως τον υπερασπίζεται από τον μεγαλύτερο διώκτη του, τον ναζισμό.

Είναι γνωστό ότι πολλοί έχουν υποστηρίξει πως ο ναζισμός ήταν φυσική συνέπεια του Διαφωτισμού. Αν ρίξουν μια προσεκτική ματιά σ' αυτό το βιβλίο και θα κατανοήσουν, αν βεβαίως είναι καλοπροαίρετοι, πόσο λανθασμένο είναι να ταυτίζουν τον Διαφωτισμό με τον Αντιδιαφωτισμό. Εδώ δεν θα επιμείνω στην υποδοχή αυτού του βιβλίου την εποχή κατά την οποία εκδόθηκε, εξ άλλου στην τριτοετή ελληνική έκδοση παρατίθενται στοιχεία για την υποδοχή του,

αλλά και κατάλογος βιβλιοκρισιών (1933-1945). Σημασία τότε -ιδιαιτέρως στη Γερμανία- δεν είχε μόνο η κρίση των φιλοσοφικών απόψεων που εκθέτει ο συγγραφέας, αλλά και η σύνδεσή τους με την επικαιρότητα της εποχής του. Βεβαίως, στη δική μας εποχή Χίτλερ δεν υπάρχει. Υπάρχουν όμως Μιχαλολιάκος, Κασιδιάρης, υπάρχει η Μαρίν Λεπέν, υπάρχουν λαϊκιστές τύπου Φάρατζ και, ασφαλώς, υπάρχουν πολλοί δικοί μας εθνοπολιτισμικοί. Αυτό το βιβλίο δεν τους αφορά, εξ άλλου το μισούν. Αφορά όμως όσους αντιστρατεύονται το φυλετικό, θρησκευτικό, ταξικό και πνευματικό μίσος. Αφορά, δηλαδή, τους περισσότερους νοήμονες ανθρώπους.

ΣΤΗΝ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑ ΤΟΥ ΟΡΘΟΛΟΓΙΣΜΟΥ

Η φιλοσοφική σκέψη του Διαφωτισμού δεν είναι ανεξάρτητη από τη σκέψη των προηγούμενων εποχών - θέση που, μεταξύ άλλων, έχουν αναπτύξει εύστοχα ο Κουέντιν Σκίνερ¹ ή ο Φράνκο Αλέσσιο.² Ακόμη όμως «και όταν επεξεργάζεται προϋπάρχοντα διανοήματα ή απλώς κτίζει πάνω στις βάσεις που έθεσε ο 17ος αιώνας, με ό,τι και αν καταπνάνεται ο Διαφωτισμός τού προσδίδει διαφορετικό νόημα, και έτσι διανοίγει έναν νέο φιλοσοφικό ορίζοντα».³

Ο 18ος αιώνας αποκαλύπτει εδώ όχι απλώς ως μια διαδικασία ανεξαρτητοποίησης της σκέψης του ανθρώπου, αλλά ως η αναγκαία φιλοσοφική προϋπόθεση που οδηγεί στο αυτόνομο, δηλαδή στο ελεύθερο άτομο. Δεν έχουμε να κάνουμε μόνο με τη διαδικασία εμπλουτισμού και ανανέωσης της σκέψης, αλλά με μια σκέψη στις

απαρχές της οποίας βρισκόταν η επιθυμία αλλαγής του κόσμου. Με μια φιλοσοφία που άλλαξε τον κόσμο. «Η φιλοσοφία του Διαφωτισμού είναι ένα από εκείνα τα αριστουργήματα που βγαίνουν από το νου του υφαντή».⁴

Ο 18ος αιώνας διακατέχεται από την πίστη στην ενότητα και το αμετάβλητο του Λόγου. Αντίθετα με όσα πρεσβεύουν σημερινές μετανεωτερικές και αντενεωτερικές θεωρίες, για τη φιλοσοφία του Διαφωτισμού ο Λόγος προσιδιάζει σ' όλα τα σκεπτόμενα υποκείμενα, και εκτείνεται σ' όλους τους λαούς και σε όλους τους πολιτισμούς - καρφί στο μάτι του ανερχόμενου ναζισμού και κάθε ολοκληρωτισμού. Ορθός Λόγος υπήρχε, στον ένα ή στον άλλο βαθμό, όλες τις εποχές. Ο Κασσίρερ αναζητεί την ειδοποιό διαφορά του ορθού λόγου της εποχής του Διαφωτισμού από τον προγενέστερο. Ο 18ος αιώνας δεν αναγνωρίζεται τον 17ο, ούτε τον Καρτέσιο, τον Μαλμπράνς, τον Λάιμπνιτς ή τον Σπινόζα, για να αποδείξει τη δέσμευσή του στη συστηματική αυστηρότητα του λόγου: «Την πραγματικά μονοσήμαντη αρετηρία δεν μπορεί να μας τη δώσει η αφαίρεση και ο επιστημονικός "ορισμός", αλλά μόνον η εμπειρία και η παρατήρηση».⁵ Ο 18ος αιώνας, διά του Κοντιγκάκ, υποβάλλει τα συστήματα του 17ου στη βάση της ιστορικής κριτικής. Η νέα λογική δεν αναζητεί την επιβεβαίωσή της στις μαθηματικές έννοιες, στη σχολαστική, στα κλειστά συστήματα του λόγου, αλλά στη «λογική των γεγονότων». Λογική κατά λογικής; Όχι. Μετάβαση από τη λογική του λόγου στη λογική των γεγονότων. Στην Ελλάδα, αυτή την τελευταία ακόμη την ψάχνουμε.

Η θεμελίωση και η σύνδεση του «θετικού» με το «ορθολογικό» δεν είναι απλά το αίτημα της νέας εποχής, αλλά ο στόχος της. Στην επιστήμη, ο Νεύτων συνεχίζει και ολοκληρώνει όσα ξεκίνησαν ο Καίπλερ και ο Γαλιλαίος. Η μέθοδος για τη διατύπωση επιστημονικών θεωριών είναι η ανάλυση και η σύνθεση. Πλέον δεν αρκεί η αντίληψη για τη δομή του κόσμου, χρειάζεται αυτή να γίνει και κατανοητή. Η ουσία της ανθρώπινης ψυχής δεν είναι η συστηματική σκέψη, μόνο, αλλά, σύμφωνα με τον Μοντεσκιέ, η φιλομάθεια, η επιθυμία της πνευματικής καλλιέργειας, η οποία δεν μας επιτρέπει να μείνουμε ικανοποιημένοι με τις παρούσες γνώσεις και τα παρόντα επιτεύγματά μας. Όλα κινούνται, όλα αναθεωρούνται. Η ακινησία και ο δογματισμός ανήκουν σε άλλες εποχές.

Ο Μοντεσκιέ όμως δεν αναζητεί μόνο τα εμπειρικά στοιχεία. Θέλει να αναδομηθεί και τις δυνάμεις που τα συγκροτούν. Η πολιτική θεωρία του 18ου αιώνα δεν απορρίπτει -το αντίθετο- την ιδέα περί συμβολαίου, όπως αυτή έρχεται από την αρχαία και τη μεσαιωνική σκέψη. Μόνο που τώρα τα πράγματα δεν είναι δεδομένα από τη φύση, τη Θεία Πρόνοια, τους βασιλείς και οποιαδήποτε άλλη πνευματική ή εξουσιαστική αυθεντία. Τώρα, τα δεδομένα αλλάζουν από τους ίδιους τους ανθρώπους και αυτά με τη σειρά τους αλλάζουν το ίδιο τους ανθρώπους.

Δεν υπάρχει όμως πραγματική ρήξη μεταξύ των δύο αιώνων; Στην ουσία δεν υπάρχει τέτοια ρήξη, υποστηρίζει ο Κασσίρερ. Απλώς μετατίθεται το κέντρο βάρους. «Όλο και περισσότερο το αζιακό βάρος μετατίθεται από το γενικό στο ιδιαίτερο, από τις "αρχές" στα

“φαινόμενα”⁶. Πουθενά δεν υπάρχει πρόθεση για τον κλωνισμό της εμπιστοσύνης στο Λόγο. Κυρίαρχη θέση της σκέψης, την εποχή του Διαφωτισμού, είναι η ενότητα στην πολλαπλότητα, το είναι μέσα στο γίγνεσθαι, η μονιμότητα στη μεταβολή. Όλα όσα είναι απαραίτητα για κοινωνίες που μπορούν να μεταρρυθμίζονται και όχι να διαλύονται.

ΣΚΕΨΗ ΚΑΙ ΦΥΣΗ

Η σχέση της σκέψης με τη φύση έχει δυο σκέλη: το ένα είναι η δυνατότητα γνώσης της φύσης και το άλλο η ανάγκη συνδιαμόρφωσής της. Η φύση δεν είναι μόνο ανάγκη, είναι και ανθρώπινη συμμετοχή. Ο άνθρωπος δεν ζει μόνο στη φύση, είναι και μέρος της. Για τον Διαφωτισμό, η «γνώση της φύσης δεν οδηγεί απλά προς τα έξω, προς τον κόσμο των πραγμάτων, αλλά μετατρέπεται σε μέσο εντός του οποίου το πνεύμα αποκτά τη δική του αυτογνωσία»⁷.

Στον Μεσαίωνα ο Θεός, η ψυχή, ο κόσμος διαρθρώνουν το σύστημα της γνώσης. Αυτή η γνώση είναι πεπερασμένη, περιορισμένη, δεσμευμένη στις προϋποθέσεις του θεού. Γνώση της φύσης σημαίνει γνώση του «κτίστη». Ο οποίος «φυσικός νόμος» αποτελεί την καλύτερη, πρώτη βαθμίδα της εκκίνησης προς τον θεϊκό νόμο. Ο Λόγος φυσικά και υπάρχει στη θεία σκέψη, δεν είναι ανακάλυψη του Διαφωτισμού. Μόνο ογκώδης άγνοια θα δικαιολογούσε τη θέση ότι η θεολογική σκέψη δεν έχει καμία σχέση με τον Λόγο. Μόνο που η Θεολογία αναζητεί τον Λόγο, σύμφωνα με τον Κασσέρ, στην επικράτεια του δημιουργήματος, όχι σ' αυτήν της ανθρώπινης αυτοτελούς δημιουργικότητας.

Η Αναγέννηση, πρώτη, αλλάζει αυτό τον τρόπο σκέψης. Γνώση της φύσης σημαίνει γνώση του ανθρώπου, ο οποίος γίνεται αυτόνομος δημιουργός της φύσης, και του εαυτού του που είναι φύση. Η φύση και ο άνθρωπος ως φύση είναι κάτι παραπάνω από κτίσμα. Η φύση δεν παρακολουθεί απλά το θεϊκό κινούν, είναι η ίδια μια εσωτερικά κινούσα αρχή. Κατά τον 17ο και τον 18ο αιώνα, η ανατροπή ολοκληρώνεται. «Η φύση ανψώνεται στη σφαίρα του θεϊκού και μοιάζει να αφομοιώνεται στην απειρότητα του»⁸.

Η Εκκλησία δεν φοβάται τα επιμέρους πορίσματα της φυσικής επι-

«Άς ελπίσουμε ότι αυτό το παιχνίδι θα τελειώσει γρήγορα». Καρικατούρα του 18ου αιώνα που αναπαριστά την τάξη των αγροτών στη Γαλλία, θέμα εκμετάλλευσης των γαιοκτημόνων και του κλήρου.

στήμης. Δεν φοβάται τον Γαλιλαίο ή τον Νεύτωνα ως επιστήμονες. Θα μπορούσε να συμφιλιωθεί με τα επιστημονικά πορίσματα και τους επιστήμονες. Φοβάται τη φιλοσοφική θεμελίωση της αλήθειας. Φοβάται την ανθρώπινη αποκάλυψη του θεμελιώδους νόμου που διέπει τον κόσμο. Φοβάται πως η πρωτογενής δύναμη της γνώσης, ως κτήμα του ανθρώπινου και όχι του θεϊκού λόγου, είναι ικανή να αντιμετωπίσει την πρωτογενή δύναμη της φύσης. Φοβάται σίγχους, όπως αυτοί του Αλεξάντερ Πόουπ (1688- 1744), που ακολουθούν:

Η φύση και οι νόμοι της κρυμμένα στο σκότος της νυκτός / και είπεν ο Θεός «Γεννηθήτω Νεύτων» και εγένετο φως.

Η Εκκλησία φοβάται, ακόμα, τον Τζορντάνο Μπρούνο (1548-1600), όταν αυτός ισχυρίζεται πως «η φύση δεν είναι παρά η εμφαντευμένη στα πράγματα δύναμη. Και ο νόμος με τον οποίο όλα τα όντα ακολουθούν το δρόμο τους». Ο κίνδυνος δεν ελλοχεύει στους φυσικούς νόμους που αποκαλύπτει ο Νεύτων. Αυτό, το πολύ, θα μπο-

ρούσε να αποτελεί στοιχείο μιας αποκάλυψης της Αποκάλυψης. Ο Νεύτων κάνει κάτι πολύ πιο επικίνδυνο: αποκαλύπτει σταθερούς και μόνιμους κανόνες που αφορούν όχι μόνο τη φύση, αλλά και τη φιλοσοφική πρόκλησή της. Η φιλοσοφία ιδιοποιείται τη φύση για χάρη του ανθρώπου, όχι του Θεού. Ο Νεύτων, ο Γαλιλαίος, ο Μπρούνο είναι επικίνδυνοι, όχι ως φυσικοί αλλά ως φιλόσοφοι. Η φιλοσοφία είναι ο μεγαλύτερος αντίπαλος της Αποκάλυψης. Γιατί αυτή έρχεται να αποκαλύψει με ανθρώπινο τρόπο όλα όσα ο Θεός αποκρύπτει από τον άνθρωπο με την «Αποκάλυψη» του.

Η μεθοδολογική διάκριση μεταξύ θεολογίας και επιστήμης πραγματοποιείται με αργούς ρυθμούς, αλλά αυτή η διάκριση αποτελεί την προϋπόθεση για την κυριαρχία της πίστης, ότι «έφτασε επιτέλους για την ιστορία της ανθρωπότητας η ώρα να αρπάξει από τη φύση το προσεκτικά φυλαγμένο μυστικό της»⁹. Αυτή ήταν η πρώτη νίκη του Διαφωτισμού κατά της Εκκλησίας. Πρώτη αλλά όχι και τελευταία.

Ο Ζαν λε Ροντ ντ' Αλαμπέρ (1717-1783) ενσαρκώνει την αρχή

της δεύτερης νίκης, τη συμμαχία των επιστημών του Πνεύματος με τις επιστήμες της Φύσης. Η φιλοσοφία του Διαφωτισμού και η φυσικοεπιστημονική γνώση διακρίβωσαν τόσο για τη φύση, όσο και για τη γνώση, την προτεραιότητα της καθαρής αρχής της εμμένειας. Αρχή σύμφωνα με την οποία φύση και γνώση πρέπει να εννοούνται με βάση τη δική τους ουσία και όχι κάποια ουσία έξω απ' αυτές.

Αν ο Ντ' Αλαμπέρ έδειξε την πόρτα στη θεολογία ως ερμηνεύτρια των φυσικών φαινομένων, ο Επέν Μποντ ντε Κοντιγιάκ (1715-1780). Συγγραφέας της *Πραγματείας περί των νοσημάτων*, πέταξε στο δρόμο το «πνεύμα του συστήματος» που είχε κατασκευάσει τα «μεγάλα μεταφυσικά οικοδομήματα του 17ου αιώνα». Από κοινού όμως με τον Ντ' Αλαμπέρ, απορρίπτουν τη μηχανιστική θεώρηση και τον υλισμό των Χόλμπαχ, Λα Μετρί. Ο αγώνας είναι διμέτωπος κατά όσων περιορίζουν την πλουραλιστική ερμηνεία των γεγονότων.

Αλλά η αλήθεια δεν τελειώνει εδώ. Μάλλον εδώ αρχίζει. Γιατί ποιο το όφελος να απελευθερώσουμε τη φυσική επιστήμη από κάθε θεολογικό και μεταφυσικό περιχόμενο, αν δεν εξαλείψουμε τα μεταφυσικά στοιχεία από τη δομή της; Αυτό σημαίνει να αφαιρέσουμε από την έννοια της φύσης το έρεισμα της έννοιας του Θεού. Ο Καρτέσιος, για να ολοκληρώσει τη βεβαιότητα της γνώσης, προσέφυγε στην «ειλικρίνεια του Θεού». Οι διαφωτιστές επικαλούνται την ειλικρίνεια του επιστήμονα και του φιλοσόφου. Ίσως θα μπορούσαμε να προσθέσουμε και την ειλικρίνεια της φιλοσοφίας των επιστημόνων.

Πού πάει όμως το αίτημα της ελευθερίας και της αυτονομίας του ατόμου, όταν αυτό καλείται να αντιμετωπίσει τις δουλειές της φυσικής αναγκαιότητας; Τι κάνει εδώ «ο Ζακ ο μοιρολάτρης» του Ντενί Ντιντερό (1713-1784); Πώς αντιδρά ο αυτόνομος και ελεύθερος άνθρωπος; Στο βιβλίο, *Ζακ ο μοιρολάτρης και ο αφέντης του*, ο Ντιντερό δείχνει το ρόλο της μοίρας ως το άλφα και το ωμέγα κάθε ανθρώπινης σκέψης. Η αντίφαση μεταξύ αναγκαιότητας και ελευθερίας δεν λύνεται αυτόματα με το Λόγο. Αυτό όμως δεν είναι πάντα κακό. Όταν έτσι ξεπερνιέται η θεοδικία, η αντίφαση είναι «διαφορετική» για τη θέση και το ρόλο του ανθρώπου στη γη. Στη φύση και

Bibliothèque nationale de France

στον άνθρωπο δεν έχει θέση καμία θεοδικία. Με την ταλάντευση ανάμεσα σε δύο πόλους, την ελευθερία και την αναγκαιότητα, ολοκληρώνεται, κατά τον Ντιντερό, ο κύκλος της σκέψης μας και της ύπαρξής μας.

Η ΓΝΩΣΗ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ

Δεν τελειώνει όμως στη φύση η μεγάλη διαδρομή του Διαφωτισμού. Το πρόβλημα της φύσης και της γνώσης συνδέεται με το πρόβλημα της ψυχής. Η μελέτη της γέννησης και της εξέλιξης του ανθρώπινου πνεύματος δεν μπορεί να γίνει χωρίς την επιστήμη της ψυχολογίας. Η ψυχολογία, για τον Λάιμπνιτς, αναγορεύεται σε θεμέλιο της γνωσιολογίας, μέχρι να την αποκαθηλώσει η Κριτική του Καθαρού Λόγου. Η ψυχολογία έχει τον κατ' εξοχήν αναστοχαστικό χαρακτήρα που χρειάζεται η ανθρώπινη γνώση για να διεισδύσει στη φύση. Αυτή δεν αρκείται απλώς στη σύλληψη των ψυχικών διεργασιών. Η ψυχολογία αποκτά άμεση, συγγενική σχέση με τη φυσική επιστήμη.

Δεν είναι η ψυχή υπερβατική έννοια; Και αν είναι, τότε μπορεί η ψυχή, ως από μηχανής θεός, να είναι η απάντηση στο ερώτημα: πώς κατακτάται η γνώση; Μόνο πολύ αργότερα ο Καντ θα απαντήσει αρνητικά στο ερώτημα αυτό. Ως τότε, οι αισθήσεις χρειάζονταν την ψυχή: οι αισθήσεις δεν αισθάνονται, μόνο προσλαμβάνουν αυτό που η ψυχή αισθάνεται. Η ενόρμηση αποτελεί προϋπόθεση της γνώσης. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι η ψυχολογία είναι νοσηριακή.

Κάθε άλλο, έχει και αυτή τα πάθη της.

Ανεξάρτητα από τη θέση της ψυχής στο σύστημα γνώσης, ο Διαφωτισμός (κόντρα σε ορισμένες ερμηνείες) επικεντρώνεται στην ανάλυση των συναισθημάτων και των παθών. «Οχι μόνο δεν θεωρείται πάθη ανασταλτικό παράγοντα, αλλά επιχειρεί μάλιστα να τα καταδείξει ως την πρωταρχική και αναγκαία παρώθηση για όλες τις πράξεις της ψυχής».¹⁰

Για τον γνωσιοθεωρητικό σκεπτικισμό του Ντέιβιντ Χιουμ (1711-1776), ο Λόγος όχι μόνο δεν κυβερνά τις «κατώτερες» δυνάμεις της ψυχής, αλλά αντιθέτως επικαλείται και χρειάζεται τη βοήθειά τους. Λόγος χωρίς αισθητικότητα και φαντασία δεν υπάρχει. Ο Βολταίρος (1694 -1778), συγγραφέας της *Πραγματείας περί Μεταφυσικής*, δηλώνει ότι χωρίς πάθος, χωρίς δίψα για αναγνώριση, χωρίς φιλοδοξία και χωρίς ματαιοδοξία θα ήταν αδιανόητη οποιαδήποτε πρόοδος της ανθρωπότητας: αδιανόητη η εκτέλεση του γούστου, αδιανόητη η εξέλιξη στις τέχνες και στις επιστήμες. Σύμφωνα, άλλωστε, με μια συμπληρωματική άποψη, ότι εξαιρετικό υπάρχει και στις επιστήμες. Σύμφωνα, άλλωστε, με μια συμπληρωματική άποψη, ότι εξαιρετικό υπάρχει και στις τέχνες, στη λογοτεχνία, στη μουσική προέρχεται από τα «πάθη της ψυχής» (Καρτέσιος).

ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Έπειτα απ' όλα τα παραπάνω, απομένει κάτι επιπλέον για την πραγμάτευση της σχέσης Διαφωτισμού - θρησκείας; Πολλά. Η αποκόλληση της γνώσης από τη θρη-

σκεία δεν είναι το τελευταίο, αλλά το πρώτο βήμα στη σχέση του διαφωτισμού με αυτή. Ωστόσο, λέει ο Κασσίρερ, κάνουν λάθος όσοι στο Διαφωτισμό βλέπουν απλώς μια εποχή αθείας. Οι πλέον γόνιμες ιδέες του Διαφωτισμού δεν τηγάζουν από την απόρριψη της πίστης, αλλά από το νέο ιδεώδες της θρησκευτικότητας που ενσπάρκνεται. «Ολος ο πνευματικός προβληματισμός του Διαφωτισμού», υποστηρίζει ο Κασσίρερ, «εξακολουθεί να είναι συνυφασμένος με θρησκευτικά ζητήματα και ότι αυτά αποτελούν τον σταθερότερο και ισχυρότερο κινητήριο μοχλό του»¹¹. Αυτός ο προβληματισμός καταλήγει στην ασυμφιλίωτη σχέση διαφωτισμού και θρησκείας.

Ο Κασσίρερ ανατρέπει στην ουμανιστική θεολογία του 16ου και του 17ου αιώνα, η οποία στηρίζεται στην ιδέα ότι το απόλυτο του Θεού δεν μπορεί να εκφραστεί με καμιά μορφή και με καμιά ονομασία. Αυτά, παρατηρεί, είναι τρόποι περιορισμού του θείου και ασύμβατα πράγματα με την απειροσότητα του. Η ουμανιστική θεολογία (Νικόλαος Κουζάνος, Μαρτσέλιο Φιτσίνο, Έρασμος, Τόμας Μορ) επιδίωξε να συμφιλιώσει τον Θεό με τον άνθρωπο, όχι μέσω της Θείας Χάρτις, αλλά μέσα από τη δραστηριότητα και την εκδίπλωση του ανθρώπινου πνεύματος.

Η Μεταρρύθμιση αποδέχτηκε άσπονδος εχθρός της ουμανιστικής θεολογίας. Ο πυρήνας της αντίθεσής τους εντοπίζεται στη ριζικά διαφορετική στάση που έχουν ο ουμανισμός και η Μεταρρύθμιση απέναντι στο προπατορικό αμάρτημα. Αν και ο ουμανισμός δεν ανατράπηκε καθαρά στο δόγμα της πτώσης των πρωτοπλάστων, θεώρησε ότι έχει χρέος να το υπονομεύσει. Η Μεταρρύθμιση ανταπάντησε ότι χωρίς την πίστη στην απόλυτη και μοναδική αλήθεια των βιβλικών δογμάτων, η θρησκεία αδειάζει από το περιεχόμενό της. Τόσο το καλύτερο, λέει ο Χόλμπαχ. Στο εξής, η θρησκευτική ειρήνη θα παρέδιδε ξανά τα σκήπτρα στη θρησκευτική διαπάλη.

«Γαπεινώσου, Λόγε ανίκανε. Ηούχασε, ανόητη Φύση [...] και μάθετε από τον Κύριό σας την αληθινή μας κατάσταση, την οποία εσείς αγνοείτε. Ακούστε τον Θεό!». Αυτά γράφει ο Πασκάλ πετώντας το γάντι στον Βολταίρο, ο οποίος δεν το άφησε ούτε δευτερόλεπτο κάτω. Στην ασυτηρότητα του λόγου του Πασκάλ, ο Βολταίρος αντι-

παράθετε τον τερπνό και παιγνιώδη τρόπο θεώρησης των πραγμάτων. Ειρήσθω εν παρόδω, πολλά χρόνια μετά ο Γιόχαν Χουζίνγκα (1872-1945) θα οδηγήσει με το έργο του, *Homo Ludens*, αυτή τη σκέψη στα άκρα.

Για να επιστρέψουμε στον Πασκάλ, αυτός υποστηρίζει ότι οι αντιφάσεις της διττής φύσης του ανθρώπου αποδεικνύουν τη σημασία της πίστης στο δόγμα του προπατορικού αμαρτήματος. Σύμφωνα με την οπτική αυτή, όπου και αν δούμε τον άνθρωπο, είναι βαθιά διχασμένος, τον βαρύνουν οι αντιφάσεις που του φόρτωσε το προπατορικό αμάρτημα. Τα ερωτήματα που θέτει ο Πασκάλ απασχολούν συνεχώς τον Βολταίρο, που του αντιπαρατίθεται υποστηρίζοντας ότι η θέση του για το προπατορικό αμάρτημα είναι αναγκαία μόνο στη θεολογική σκέψη, η οποία, χωρίς το προπατορικό αμάρτημα, αδυνατεί να ερμηνεύσει την ύπαρξη του κακού στη γη.

Κάπως έτσι αναζωπυρώνεται η σύγκρουση του Διαφωτισμού με τη θρησκεία για το θέμα της αυτοδικίας. Στο *Ποίημα για την καταστροφή της Λισσαβόνας*, ο Βολταίρος υποστηρίζει ότι «κάποια μέρα όλα θα είναι καλά, ιδού η ελπίδα μας. Σήμερα, όλα είναι καλά, ιδού η ψευδαίσθησή μας». Στο σημείο αυτό, θέτει ένα συμβιβασμό. Παραδέχεται την ύπαρξη του ηθικά κακού, όχι όμως ως αποτέλεσμα του προπατορικού αμαρτήματος, αλλά ως κάτι που η φύση του ανθρώπου καθιστά αναπόφευκτο. Εκεί όπου η θρησκεία δικαιολογεί το κακό με το προπατορικό αμάρτημα, ο Διαφωτισμός βλέπει τη φύση. Ο Διαφωτισμός, δηλαδή, συμβιβάζεται μεν για το θέμα της θεοδικίας, αλλά συντηρεί ασυμφιλίωτη την αντίθεση θρησκείας - Λόγου.

Στον Πασκάλ και στον Βολταίρο απαντά ο Ζαν-Ζακ Ρουσό (1712-1778). Ο Ρουσό, όπως και ο Πασκάλ, περιγράφει την κατάσταση της ανθρωπότητας ως κατάσταση παρακμής, αλλά δεν δέχεται τη μυστικιστική και θρησκευτική ερμηνεία της. Κατ' αυτόν, το κακό δεν βρίσκεται ούτε στον Θεό ούτε στη φύση του ανθρώπου, αλλά στη φύση της κοινωνίας – ή μάλλον, πιο ορθά, αναφέρεται στο πρόβλημα του δικαίου στην κοινωνία. Η κοινωνία και όχι το προπατορικό αμάρτημα ξηπνά στον άνθρωπο πάθη και ανάγκες τις οποίες

Τερέζα Κουρούκλη

ΧΟΠ

Ο λαγός μας
θαμπώθηκε από τα φανάρια
του αμαξίου,
προσέκρουσε και απομακρύνεται
κουταίνοντας.
Πάνε τώρα οι χοροί στα χορτάρια.
Να βρούμε ένα γιατρό αμέσως
να τον γλιτώσουμε.
Αλλιώς έτσι θα πηγαίνει,
χοπ παρά χοπ,
χοπ παρά χοπ,
χοπ.

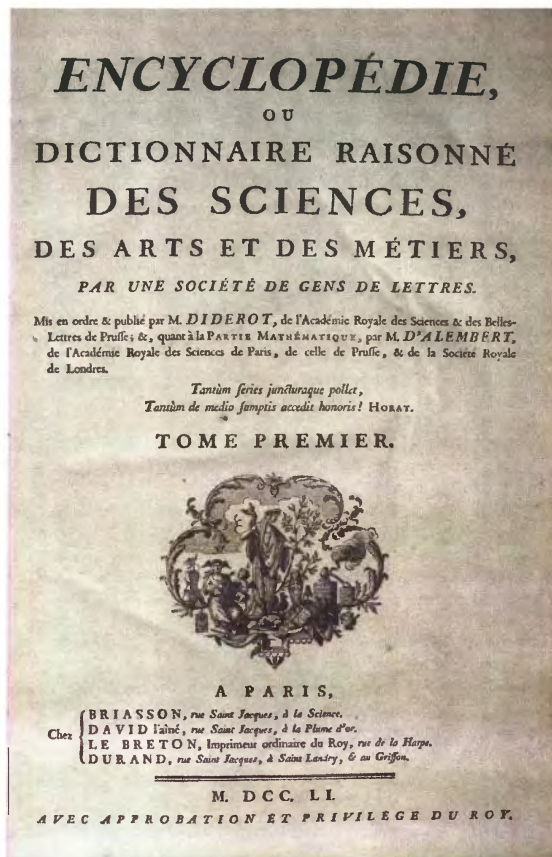

δεν γνώριζε ο φυσικός άνθρωπος, υποστηρίζει. Η κοινωνική γνώση του κόσμου από τον Ρουσόφ απαντά στα ερωτήματα περί καλού και κακού, περί της ευτυχίας και της δυστυχίας, εστιάζοντας στον πυρήνα των κοινωνιών, θέτοντας δηλαδή το ερώτημα ποια είναι η πιο κατάλληλη διακυβέρνηση για ένα λαό.

Εκεί όμως που ο Διαφωτισμός προβάλλει μια εντελώς νέα σκέψη είναι στο ζήτημα της θρησκευτικής ανεκτικότητας. Κατά τον Ντιντερό, η βαρύτερη προσβολή στο Θεό δεν είναι η έλλειψη πίστης, αλλά η πίστη στις δεισιδαιμονίες και στις προκαταλήψεις. Ο Διαφωτισμός δεν βάλει κατά της πλάνης. Δεν είναι όλα τα σφάλματα της γνώσης καταδικαστέα. Τα λάθη που οδηγούν στο να συνειδητοποιήσουμε τα όρια της γνώσης είναι αναγκαία και αναπόφευκτα. Η αναγνώριση των σφαλμάτων οδηγεί στην ωριμότητα. Και η ωριμότητα είναι Διαφωτισμός – ή, με τα λόγια του Καντ, «διαφωτισμός είναι η έξοδος του ανθρώπου από την ανωριμότητα για την οποία ο ίδιος είναι υπαίτιος, κατά κύριο λόγο στα πράγματα της θρησκείας».¹²

Η κριτική στη θρησκεία δεν πρέπει να ακυρώνει το αίτημα της θρησκευτικής ανοχής. Αντιθέτως, κατά τον Κασσίρερ, η θρησκευτική ανοχή δεν «είναι προτροπή για χαλαρότητα και αδιαφορία απέναντα στα θεμελιώδη προβλήματα της θρησκείας».¹³ Η αρχή της ελευθερίας της πίστης και της συνείδησης προκύπτει από την κριτική αυτής της εκκλησιαστικής θρησκείας που διχάζει και όχι της έλλογης θρησκείας (Καντ) που ενώνει τους ανθρώπους. Η αρχή της θρησκευτικής ανοχής είναι πρόταση ενότητας των θρησκειών, παρά τη διαφορετικότητα των επιμέρους θεσμών τους – και των τελετουργιών τους.

Βεβαίως, υπάρχει και η άποψη του Χιούμ, σύμφωνα με τον οποίο η θρησκεία δεν γεννιέται από τη λογική ή από ηθικά κίνητρα, αλλά από τα πάθη και το φόβο. Για τον Χιούμ, η δεισιδαιμονία βρίσκεται στη βάση των θρησκευτικών ιδεών. Και των εθνικιστικών θα πρόσθεταν κάποιοι άλλοι, μεταγενέστεροί του. Προσωπικώς, συντάσσομαι εξ ολοκλήρου με την άποψη του Χιούμ. Η μετριότητα μεταξύ εκκλησιαστικής και έλλογης θρησκείας ίσως είναι αποτέλεσμα μιας αναποτελεσματικής τόλμης. Έτσι

Το εξώφυλλο του πρώτου τόμου της *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* (Εγκυκλοπαίδεια, ή Συστηματικό Λεξικό των Επιστημών, των Τεχνών και των Χειροτεχνημάτων), έκδοση του Ντιντερό και του Ντ'Αλαμπέρ.

και αν ο φορέας αυτής της αναποτελεσματικότητας ονομάζεται Καντ.

ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Ο Διαφωτισμός αντιμάχεται ο' όλους τους τομείς τη δύναμη της συνήθειας, την παράδοση και την αυθεντία. Έργο του, όμως, κατά τον Κασσίρερ, δεν είναι η καταστροφή αλλά η αποκατάσταση. Και ο' αυτή του την προσπάθεια χρειάζεται τη θεωρία του δικαίου και των φυσικών ανθρώπινων δικαιωμάτων. Ο Διαφωτισμός επιχειρεί να απαντήσει στο παλαιό πλατωνικό ερώτημα της σχέσης δικαίου και ισχύος. Υπάρχει το δικαίο καθαυτό;

Υπάρχει, αλλά η ύπαρξή του, για να επιβεβαιωθεί, χρειάζεται να συγκρονηθεί σε δύο μέτωπα. Το ένα

είναι αυτό της θεοκρατικής θεώρησης που «ανάγει την καταγωγή του δικαίου σε μια κατ' εξοχήν ανορθόδοξη, απρόσιτη και ακατάληπτη για τον ανθρώπινο Λόγο θεία βούληση και αφετέρου ενάντια στο κράτος Λεβιάθαν».¹⁴ Η πάλη κατά του κράτους Λεβιάθαν έρχεται και επανέρχεται και θα επανέρχεται συνεχώς στην προβληματική του παγκόσμιου και διαχρονικού Διαφωτισμού.

Το περιεχόμενο της έννοιας του δικαίου, όμως, στο Διαφωτισμό δεν μπορεί να αναζητείται ούτε στην αυθεντία του Θεού, ούτε στη σφαίρα της ισχύος και της βούλησης. Για τον Ούγκο Γκρότιους (1583-1645), οι αρχές του φυσικού δικαίου θα ίσχυαν ακόμη και αν δεν υπήρχε Θεός. Το δίκαιο γι' αυτόν τηγάζει από την ιδέα του αγαθού. Όπως ο Γαλιλαίος αγωνιζό-

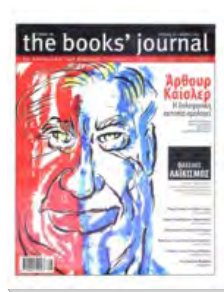
ταν για να υπερασπίσει την αυτονομία της μαθηματικής και φυσικής γνώσης, έτσι και ο Γκρότιους –γράφει ο Κασσίρερ– αγωνίζεται για την αυτονομία της νομικής επιστήμης και του δικαίου.

Αυτή η εκ των προτέρων αποδοχή ότι το δίκαιο στηρίζεται σε καθολικά δεσμευτικές και αμετάβλητες βασικές κανονιστικές αρχές αποτελεί ακλόνητη πεποίθηση της φιλοσοφίας του Διαφωτισμού. Πώς όμως συμβιβάζεται αυτό με την απόρριψη των έμφυτων ιδεών; Πώς συμβιβάζεται κάτι τέτοιο – αναρωτιέται ο Κασσίρερ – με τη θέση ότι κάθε ιδέα προέρχεται από τις αισθήσεις; Ο Βολταίρος συνειδητοποιεί και ταλαντεύεται εξαιτίας αυτής της αντίφασης, αλλά υποστηρίζει τελικά ότι η ύπαρξη έμφυτων ιδεών δεν σημαίνει ότι δεν μπορεί να υπάρχει μια καθολική αρχή της ηθικής. Ο Ντιντερό πιστεύει σε μια αμετάβλητη ηθική φύση του ανθρώπου και σε μια σταθερή αρχή δικαιοσύνης που τηγάζει απ' αυτή τη φύση. Μια ηθική που θα συγκρούεται με αυτή τη φύση είναι υποχρεωμένη σε ήττα. Κατά τον Κασσίρερ, εδώ τίθεται το κριτήριο της αποτελεσματικότητας για να κατανικηθεί το θεολογικό κριτήριο του δικαίου. Στα χνάρια του Μακαβέλλι, όταν εκείνος έθετε το ίδιο κριτήριο για να διαχωρίσει την πολιτική από την ηθική της αυθεντίας της Εκκλησίας ή της απολυταρχικής εξουσίας.

Δεν ήταν όμως ο γαλλικός, αλλά ο αγγλικός Διαφωτισμός που ανακάλυψε την ιδέα των αναπαλλοτρίωτων δικαιωμάτων. Χάρη στον Τζον Λοκ (1632-1704), δηλαδή, μάθαμε καθαρά πως υπάρχουν φυσικά δικαιώματα του ανθρώπου που υφίστανται πριν από κάθε σχηματισμό κρατικών ή κοινωνικών –και εθνικών– συμφερόντων: το δικαίωμα στην προσωπική ελευθερία και το δικαίωμα στην ιδιοκτησία.

Τέλος, ο γερμανικός Διαφωτισμός, μέσω του Ιμμανουέλ Καντ (1724-1804), ανακαλύπτει στο Λόγο και στην ηθική την απαρχή του δικαίου. Το δίκαιο υπάρχει μόνο στη σφαίρα του καθαρού λόγου, υποστηρίζει ο γερμανός φιλόσοφος, άρα «δίκαιο είναι κάθε πράξη σύμφωνα με την οποία η ελευθερία της προαίρεσης του καθενός μπορεί να συνυπάρξει με την ελευθερία κάθε άλλου σύμφωνα με έναν καθολικό νόμο».¹⁵ Αντικείμενο του δικαίου είναι ακριβώς η ρύθμιση της ελεύθερης προαίρεσης. Γι'

Library of Chicago

Μουσείο Βατικανού

Το *Σύμπλεγμα του Λαοκόοντος*, γλυπτό, μνημειακό μαρμάρινο έργο, ελληνιστικό αντίγραφο γλυπτού του 200 π.Χ. Ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος, αποδίδει τη δημιουργία του πρωτοτύπου σε τρεις ρόδιους καλλιτέχνες, τον Αγήσανδρο, τον Αθηνόδωρο και τον Πολύδωρο. Το γλυπτό παριστάνει τον Τρώα ιερέα Λαοκόοντα και τους γιους του, Αντιφάντη και Θυμβραίο, να στραγγαλίζονται από φίδια. Ο Λέσσιγκ υιοθέτησε τις απόψεις του Βίνκελμαν για την καλλιτεχνική έκφραση του υψηλού, που θεωρείται ότι εκφράζει το συγκεκριμένο γλυπτό, και εισηγήθηκε την έννοια της γερμανικής αισθητικής, η οποία οδηγεί την τέχνη να υπερβαίνει την εθνική της και να αποκτά οικουμενική αξία.

αυτό και δεν μπορεί να συναγάγει τους νόμους του από τη φύση (Φυσικό Δίκαιο), αλλά από τον ανθρώπινο Λόγο (Έλλογο Δίκαιο).

Αφού όμως το δίκαιο είναι ελευθερία, τότε αυτό δεν μπορεί να στηρίζεται στη βία. Δίκαιη είναι μόνο εκείνη η πράξη η οποία πραγματοποιείται σε καθεστώς ελευθερίας. Εκτός ελευθερίας δεν υπάρχουν δίκαιες πράξεις, δεν υπάρχει δίκαιο. Έννομη ελευθερία είναι να μην υπακούει κανείς σε κανέναν άλλον νόμο παρά μόνο ο' εκείνον στον οποίο έδωσε τη συγκατάθεσή του. Εδώ διακρίνει κάποιος τις αρχές του δημοκρατικού πολιτεύματος. Αρχές που στηρίζονται στον κανόνα της αυτονομίας του από-μου από κάθε εξουσία η οποία βρίσκεται πέρα (μοναρχία) ή πάνω (Εκκλησία) από αυτό.

Ύστερα από την έκθεση όλων αυτών (και πολλών ακόμα) δεδομένων, ο Ερνστ Κασσέρερ τελειώνει το ανεπανάληπτο έργο του με την ανάλυση των προβλημάτων της αισθητικής. Κατά τον Άντονυ Άσελϋ Κούπερ κόμη του Σάφτσμπερν (1671-1713), η εποπτεία του ωραίου μας οδηγεί από τον κόσμο των δημιουργημάτων στον κόσμο της δημιουργίας. Το ωραίο, προσθέτει ο άγγλος στοχαστής, δεν είναι μια καρτεσιανή έμφυτη ιδέα ούτε μόνο ένα προϊόν της εμπειρίας. Είναι η ουσία του ίδιου του Πνεύματος και του Λόγου. Για δε τον ιρλανδέζο πολιτικό και στοχαστή Έντμουντ Μπερκ (1729-1797), το συναίσθημα του υψηλού δεν εκφράζει μόνο την εσωτερική ελευθερία του ανθρώπου απέναντι στη φύση και στις δυνάμεις του περιω-

μένου, αλλά και απελευθερώνει το άτομο από τις δεσμεύσεις του έναντι της κοινότητας, της κοινωνικής και πολιτικής τάξης. Επίσης, κατά τον Ντιντέρο, οι έννοιες της τάξης, της οργάνωσης, της συμμετρίας, της αναλογίας, της ενότητας, του μεγάλου, του ωφέλιμου προέρχονται από τις αισθήσεις και είναι κατασκευάσιμες. Γι' αυτό, αν και αποδίδουν πλευρές του ωραίου, δεν ταυτίζονται με αυτό.

Η γερμανική αισθητική, όπως καταγράφεται στο έργο *Λαοκόον*, του συγγραφέα και τεχνοκρίτη Γκότχολντ Εφραϊμ Λέσσιγκ (1729-1781), που κυκλοφόρησε το 1765 στο Βερολίνο και αναλύει το σύμπλεγμα του Λαοκόοντος, ένα γλυπτό του 200 π.Χ., ελληνιστικό αντίγραφο του οποίου διασώζεται στο Μουσείο του Βατικανού. Αφε-

τηρία του Λέσσιγκ υπήρξε η άποψη του Βίνκελμαν, ότι η αρχαία ελληνική τέχνη χαρακτηρίζεται από γαλήνιο υψηλό πνεύμα και ήρεμη μεγαλοπρέπεια κι ότι με τα αισθητικά αυτά κριτήρια, ο Διαφωτισμός προσεγγίζει την έννοια του αρχαιοελληνικού ωραίου. Η ομορφιά είναι ηδονή του Λόγου και όχι των ενορμήσεων, συμπληρώνει ο Λέσσιγκ, η θεωρία του οποίου για τη γερμανική αισθητική οδηγεί την τέχνη να υπερβαίνει την εθνική της και να αποκτά οικουμενική αξία. Χάρη στον Λέσσιγκ, έγραφε ο Γκαίτε, μεταφερόμαστε «από τη σφαίρα της ταπεινής εποπτείας στα ελεύθερα πεδία της σκέψης».

Προσεγγίζοντας το ωραίο και το υψηλό, από τη σκοπιά του Διαφωτισμού, ο Κασσέρερ ολοκληρώνει την περιδιάβαση του στη φιλοσοφία του Διαφωτισμού. Η κατάληξη αυτή είναι αποτέλεσμα μιας ηθελημένης επιλογής, σύμφωνα με την οποία το ωραίο και η τέχνη είναι τα πολιτισμότερα όπλα των ανθρώπινων κοινωνιών, για να μην εκφυλιστεί η κυριαρχία του Λόγου σε τυραννία. ■

¹ Quentin Skinner, *Ta θεμέλια της νεότερης πολιτικής σκέψης, Η Αναγέννηση: Η εποχή της μεταρρύθμισης, μετάφραση: Μαρίνος Σαρηγιάννης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2005.*

² Franco Alessio, *Ιστορία της νεότερης φιλοσοφίας*, μετάφραση: Θεοδώρα Θυμοπούλου, Τραυλός, Αθήνα 2012.

³ Ερνστ Κασσέρερ, *Η Φιλοσοφία των Διαφωτισμού*, μετάφραση: Αννέτε Φωσβίνκελ, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2013, σ. 40.

⁴ ό.π., ίδιο, σ. 43.

⁵ ό.π., σ. 55.

⁶ ό.π., σ. 76.

⁷ ό.π., σ. 96.

⁸ ό.π., σ. 102.

⁹ ό.π., σ. 111.

¹⁰ ό.π., σ. 191.

¹¹ ό.π., σ. 234

¹² Ιμμάνουελ Καντ, «Απόκριση στο ερώτημα: Τι είναι Διαφωτισμός», στα *Δοκίμια*, μετάφραση Ε.Π. Παπανούτσος, Δωδώνη, Αθήνα 1971, σ. 50.

¹³ Κασσέρερ, ό.π. σ. 273.

¹⁴ ό.π., σ. 375.

¹⁵ Ιμμάνουελ Καντ, *Μεταφυσική των Ηθών*, μετάφραση: Κ. Ανδρούλιαδάκης, Σμίλη, Αθήνα 2014, σ. 231.